

Newly Found Stucco with Human Figures from Bishapour

Mosayeb Amiri ¹

1. Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran. Corresponding Author E-mail: m.amiri@icht.ir.

Article Info	Abstract
--------------	----------

Article History:

Received:
8, January, 2022

In Revised form:
20, January, 2022

Accepted:
26, January, 2022

Published online:
21, December, 2022

Archaeological activities during the past two decades at Bishapour have revealed architectural structures, plaster-molding, seals and other objects from this valuable site. This city, which is one of the first Sasanian cities and capitals, has its own documented historic urban planning. Excavations in the city began in 1935 and archeological activities are still continuing. During archeological excavations at Bishapour, a few pieces of plaster-molding with human motifs were found. Stucco of this type has not reported from other Sasanian sites as yet. These pieces are mostly found in the ninth season of excavations at Bishapour that was conducted on the south of the mosaic porch and the cross-shaped hall of the royal residence. It appears that the plaster-molding embellishments were drawn on the walls all at once, and then the artist created the desired designs on the plasters with a tool like the relief drawknife or it was prepared in the form of molding and then installed in its place. In this paper, the data collection method was based on two paths: fieldwork and library sources. The present paper analyzes and introduces these findings in the context of the Sasanian plaster-molding art of the acient town of Bishapour. The article demonstrates that the Sasanian plaster-molding art was inherited from the Iranian past.

Keywords:

Sasanian civilization, Plaster-molding embellishments, Human motifs, Bishapour.

Cite this The Author(s): Amiri, M., 2022. Newly Found Stucco with Human Figures from Bishapour: Journal of Archaeological Studies / No. 3, Vol.14, Serial No. 31 - Autumn - (1-20)
DOI:10.22059/jarcs.2022.336829.143077

Published by: University of Tehran Press

1. Introduction

Gypsum is a mineral substance that exists in nature in the form of stone, and it turns into a powder after being cooked and ground. Mixing gypsum with water makes it possible to obtain a desired mortar, however, kneading and other processes change the type of the gypsum mortar. This substance is perhaps the best mortar for plastering architectural features, in particular, interior surfaces. Gypsum mortar provides a bond that can hold building materials together, and consequently makes the building stronger and safer. The plasticity of gypsum plaster before drying is very high, hence the reason architects have widely employed this material to execute immensely delicate designs with light and shadow.

While evidence of plastering has been found from prehistoric sites (Akbari, 2017: 40; Meldegard et al., 1963: 111), stucco ornaments were employed regularly until the Middle Elamite period. The first indication of stucco art was observed during the archaeological excavations at Haft Tappeh, where gypsum was used to cover the vault of the Tepti-Ahar tomb dating back to the Middle Elamite period (Negahban, 1991: 8). Evidence of gypsum decorations has also been recovered from the Achaemenid period (Sajadi, 1374: 195; Porada, 1357: 223). Plastering with gypsum that coated and protected mud-brick and clay walls of buildings against moisture emerged during the Parthian period (Pope, 1339: 88). From the Parthian era onward, the art of plastering has enjoyed a special style and technique. In this period, carved and colorful stucco was one of the important features of the Iranian architectural decorations (Pope, 1393: 81). During the Parthian period, the techniques of stucco ornaments significantly elaborated. Techniques and ornaments of this type suggest complete mastery of the high-speed and low-cost execution of this decorative style (Pope and Ackerman, 1387: 1493). These techniques evolved further during the Sasanian era and continued with some modifications in Islamic times (Ahmadi & Shokofteh 2013); indeed, twelve distinct types of stucco ornaments have thus far been identified from the Islamic era (Salehi-Kakhki & Aslani, 2015).

During the recent archaeological excavations of the town of Bishapour, several stucco fragments with human figures and floral motifs have been discovered. Only four of these fragments constitute the subject of the current article. The study of these stucco pieces will shed light on some cultural and economic themes as well as concerning clothing from this period, which has come to the fore with new methods compared to previous periods. Moreover, we will endeavor to study and discuss the visual qualities, function, production technology and characteristics of these works. It is worth noting that no stucco fragments were found in situ. All stucco pieces examined here were damaged by various natural and human causes.

The town of Bishapour and the neighboring rock reliefs were first identified by James Justinian Morier in 1809. In 1811, Sir Major Stone carried out a more thorough archaeological survey of the area, which led to the discovery of the colossal statue of Shapur I in a cave high above the gorge. Subsequent scholars including Sir William Ouseley (1821), Flandin and Coste (1851), Andreas and Stolze (1877), as well as Dieulafoy and his wife (1884) visited the site (Vanden Berghe, 1379: 56). The archaeological excavations at the town of Bishapour begun under the auspices of the Asian Department of the Louvre Museum in 1940. The first round of the excavations was conducted under the direction of Georges Salles in 1935 (Vanden Berghe, 1379). These excavations laid the foundation for the subsequent excavations at the site (Ghirshman, 1379).

Current research has employed both qualitative and strategic approaches, involving both fieldwork and library research. Hence, it is an interpretive historical research that outlines how a narrative explaining past events can be framed. Analysis has relied mostly on internal information and findings from excavations. The second method is using library resources. We draw conclusions by matching, comparing and analyzing the synchronized data .

Bishapour is one of the first ancient cities that was dated using inscriptional evidence. The construction date of the city, 266 CE, was recorded in a bilingual (Middle Persian and Parthian) inscription on one of a pair of columns forming part of a commemorative monument located at

the main intersection in the center of the city (Oriyan, 1382: 83-79). However, there is no reference to the name of the town in the inscription. Today, the ruins of Bishapour lie in the foothills of the Kuhmareh Mountain, situated some 23 kilometers west of the town of Kazerun. Bishapour is located in the Shapur plain, where it is surrounded by high mountains on three sides and opens on the southeast side. The Shapur river passes by the town, but it is 15 meters below the level of the town. Unlike the cities built by Ardashir I, i.e. Ardashir Khwarrah/Gur which had the Parthian circular layout, the plan of Bishapour is not circular, but rather Hippodamian in design. One of the characteristics of this type of urban design plan is the presence of vertical and horizontal intersecting streets in the center of the town.

During the archaeological excavations and the reconstruction of the town of Bishapour, which were conducted over the last decade, several stucco plaques were recovered. Four instances of these plaques bear human figures. Two pieces can be joined together. All stucco pieces represent actual figures, and no fantastic creatures have been reported as yet. Two methods of execution were employed to produce the Sasanian stucco at Bishapour. They include carving and molding. The latter was used to produce most of the stucco decorations from Bishapour. Piece no. 1 is part of a crenellated crown (Fig. 1) which was once attached to piece no. 2 displaying the face of a king (Figs. 2-4). It is apparent that piece no. 3 is part of a male figure's face (Figs. 5-6). Piece no. 4 represents a male figure with a turban (Figs. 7-8), who was probably installed in the corner of a hall.

Decoration can be considered as one of the essentials of architecture, which has undergone fundamental changes over time and has led to the creation of various styles and techniques. Gypsum plastering is one of the decorative elements that reached its peak during the Sasanian period. The Sasanian motifs are usually thought to be religious and are depicted in relief. However, the available examples are of secular rather than religious significance. The art of this period expresses social and economic situation of Iran. In fact, a powerful government regulated and influenced daily life of the society. This order was manifested in all aspects of life during the Sasanian period. A particular emphasis was placed on order, a reflection of a powerful government. The artifacts from this period are of political, economic, religious and ritual importance, and their appearance is in harmony with royal needs and religious rituals. It is clear that Sasanians inherited production methods from their predecessors. In fact, Sasanian art was completely inspired by Iranian heritage, in particular, the statues of the Sasanian kings were created to be similar to the stone examples from the Achaemenid period. Images of women with head covering are not reported from the Sasanian period, however, examples with head covering have been frequently documented from the Parthian period, and from the Byzantine period which was contemporaneous with the Sasanian era.

نقوش انسانی گچ‌بری‌های نویافته بیشاپور

مصیب امیری^۱ ✉

m.amiri@icht.ir

۱. نویسنده مسئول: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

فعالیت‌های باستان‌شناسی دو دهه اخیر در بیشاپور منجر به آشکار شدن سازه‌های معماری، گچ‌بری‌ها، مهرها و دیگر آثار از این محوطه ارزشمند شده است. این شهر که از نخستین شهرها و پایتخت‌های ساسانی است خود دارای تاریخ شهرسازی مکتوب است. کاوش در این شهر از سال ۱۹۳۵ م، آغاز و هنوز هم فعالیت‌های باستان‌شناسانه در آن ادامه دارد. در حین فعالیت‌های باستان‌شناسی در بیشاپور چند قطعه معدود گچ‌بری با نقش انسانی پدیدار شد که همانند آن‌ها در دیگر محوطه‌های ساسانی تاکنون مشاهده و معرفی نشده‌اند، این قطعات بیشتر در فصل نهم کاوش‌های بیشاپور یافت شده و بیشتر متمرکز بر جنوب ایوان موزاییک و تالار چلیپا شکل شاه‌نشین است. ظاهراً تزئینات گچ‌بری یا به یک‌باره بر روی دیوارها کشیده می‌شده و سپس هنرمند با ایزاری شبیه لیسه نقوش مورد نظر خود را روی گچ‌ها ایجاد می‌کرده است و یا به صورت قالب‌گیری تهیه می‌شده و سپس در جای خود نصب می‌شده است. در این مقاله روش یافته‌اندوزی داده‌ها به دو شیوه میدانی و کتابخانه‌ای صورت گرفته است و کوشش شده است تا این یافته‌ها در بستر هنر گچ‌بری دوره ساسانی شهر تاریخی بیشاپور معرفی و تجزیه و تحلیل شود و نشان می‌دهد که هنر گچ‌بری ساسانی در ابتدای امر کاملاً وارث گذشته ایرانی است.

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۰/۱۰/۱۸

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۰/۱۰/۳۰

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۱/۱۱/۰۶

تاریخ انتشار:

۱۴۰۱/۰۹/۳۰

تمدن ساسانی، تزئینات گچ‌بری، نقوش انسانی، بیشاپور.

واژه‌های کلیدی:

استناد: امیری، مصیب، ۱۴۰۱. نقوش انسانی گچ‌بری‌های نویافته بیشاپور: مجله مطالعات باستان‌شناسی، دوره ۱۴، شماره ۳، پاییز - پیاپی ۳۱-۲۰

DOI: 10.22059/jarcs.2022.336829.143077.(۱-۲۰)

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

گچ ماده‌ای معدنی است که در طبیعت به‌صورت سنگ وجود دارد و با آسیاب‌کردن و پختن آن می‌توان پودر گچ ساخت و با مخلوط کردن با آب، می‌توان ملات مورد نظر را تهیه کرد که البته ورز دادن آن و یا اعمال دیگر باعث تغییر در نوع ملات گچ خواهد شد. این ماده شاید بهترین ملات برای پوشش سریع و محکم معماری به‌خصوص در سطوح داخلی باشد. گچ باعث محکم شدن مصالح دیوارها و به‌تبع آن باعث استحکام بنا می‌شد. خاصیت طرح و نقش‌پذیری گچ پیش از خشک شدن، بسیار زیاد و همین عامل هم باعث علاقه معماران در استفاده از این مصالح شده بود، زیرا طرح‌های بسیار ظریف و سایه‌روشن‌های دقیقی در ملات گچ می‌توانستند اجرا کنند. هرچند مدارکی از گچ از محوطه‌های پیش‌ازتاریخی یافت شده (اکبری، ۱۳۹۷: ۴۰؛ Meldegard et al. 1963: 111)، ولی گچ‌بری و تزئین تا تمدن ایلام میانه مشاهده نشده است. اولین نشانه‌های هنر گچ‌بری در کاوش‌های هفت‌تپه مشاهده شده که برای پوشش تاق‌های هلالی مقبرهٔ تپتی‌آهار و مربوط به دورهٔ ایلام میانه است (Negahban, 1991: 8)، از دورهٔ هخامنشی نیز شواهدی از گچ‌بری مشاهده شده است (سجادی، ۱۳۷۴: ۱۹۵؛ پرادا، ۱۳۵۷: ۲۲۳). سفیدکاری با گچ برای پوشش دیوارهای خشتی و گلی جهت حفاظت بنا در برابر رطوبت در دورهٔ اشکانیان تکامل یافت (پوپ، ۱۳۳۹: ۸۸). از عصر اشکانیان هنر گچ‌بری روشمند و از اسلوب ویژه برخوردار گردید. در این دوره گچ‌بری‌های کنده‌کاری شده و رنگارنگ از عوامل مهم تزئینات معماری ایران بوده است (پوپ، ۱۳۹۳: ۸۱). در دوران اشکانی گسترش گچ‌بری در فنون تزئینی چشم‌گیر و آذین‌های گچ‌بری نمایانگر تسلط کامل در اجرای سریع و ارزان شیوهٔ آرایه‌پردازی بود (پوپ و آکرمان، ۱۳۸۷: ۱۴۹۳). این روش‌ها در عصر ساسانیان رو به تکامل نهاده و در دوره‌های اسلامی با تغییراتی تداوم یافت (احمدی و شکفته، ۱۳۹۰) چنانچه در دورهٔ اسلامی دوازده گونهٔ آرایه‌ای گچ‌بری تاکنون شناسایی شده است (صالحی کاخکی و اصلانی، ۱۳۹۰). در دوران اشکانیان هنر گچ‌بری دارای روش خاصی بوده و با دوران بعد از آن یعنی عصر ساسانیان تفاوت دارد و چه بسا در زمان ساسانیان برای برپای داری گچ بر روی بنا به عنوان تزئین، روش‌های دیگری اعمال می‌شده است که آن نیز با دوران اسلامی متفاوت است (پوپ ۱۳۸۹)؛ اما به‌طور کلی مواد اولیه برای کاربندی گچ در هر دو عصر یکسان بوده و تنها روش فرم دادن به گچ و شکل بخشی به آن فرق می‌کرده است (پوپ، ۱۳۶۵). از آثار برجای مانده از قطعات گچ‌بری در نواحی گوناگون ایران زمین چنین برمی‌آید که تزئین دیوار و یا سایر قسمت‌های بنا از روش و شیوهٔ خاصی استفاده می‌شده است، چنان‌که قطعات گچی گاه بر روی آجر و به‌صورت روکش دیوارها که هنوز هم ادامه دارد، تعبیه می‌شده است و یا گاهی بعد از اتمام بنای ساختمان‌ها به شکل حاشیه و یا فتیله‌ای بر روی آن گچ را کلاف می‌کرده و می‌چسبانده‌اند. این ساده‌ترین روشی است که از زمان اشکانیان متداول بوده و امروز نیز در روش‌های گچ‌بری و کاربندی روی دیوار به کار می‌رود (اعظمی و همکاران، ۱۳۹۲). شاهکارهای گچ‌بری در محوطه‌هایی همچون چال‌ترخان، تیسفون، فیروزآباد، بندیان، حاجی‌آباد داراب، بیشاپور، کوه‌خواجه، قلعه‌یزدگرد، تپه‌حصار، تخت‌سلیمان و قلعه ضحاک مهر تأییدی بر اهمیت گچ و گچ‌بری تزئینی در هنر دورهٔ ساسانی است. سفیدکاری با گچ یکی از شاخصه‌های تزئین معماری دورهٔ ساسانی است که بسیار مؤثر و مفید واقع شده بود. این شیوه، زشتی دیوارهای خشتی و سنگی را به‌شدت کاسته و نسبتاً آسان و کم‌هزینه بود خاصه این‌که در نجد ایران معادن گچ نیز نسبتاً فراوان

است. استادکاران گچ‌کار این هنر و حرفه را به حدی رساندند که در هیچ نقطه‌ای از دنیا با آن‌ها نمی‌توانند برابری کنند (پوپ و آکرم، ۱۳۸۷: ۸۸).

در طی کاوش‌های باستان‌شناسی و سامان‌دهی به‌منظور مرمت مجموعه بیشاپور در طی سال‌های اخیر چندین قطعه گچ‌بری با نقش‌مایه‌های انسانی و گیاهی به دست آمده است که در این مقاله سعی خواهد شد درباره چهار قطعه از این گچ‌بری‌ها بحث شود. با مطالعه این آثار می‌توان به برخی مضامین فرهنگی و اقتصادی و پوشش انسانی این دوره دست یافت که با شگردهای نوین نسبت به ادوار گذشته به‌منصه ظهور رسیده است. همچنین در این پژوهش سعی خواهد شد تا کیفیات بصری، عملکرد ظاهری، فن‌شناسی و ویژگی‌های این چند اثر مورد مطالعه و بحث قرار گیرند. شایان‌ذکر است که هیچ قطعه برجایی به دست نیامده است و تمامی آن‌ها بر اثر عوامل مختلف طبیعی و انسانی تخریب شده‌اند.

۲. پیشینه پژوهشی

بیشاپور و نقوش برجسته آن نخستین بار به وسیله جیمز موریه در سال ۱۸۰۹ م، شناسایی شد. بررسی کامل‌تر آن منطقه که منجر به شناسایی مجسمه و غار شاپور گردید در سال ۱۸۱۱ م، به وسیله فردی ناشناس به نام سرگرد استون و در نهایت سر ویلیام اوزلی انجام شد. فلاندن و کست در سال ۱۸۵۱ م، اندره‌آس و استولز در ۱۸۷۷ م و دیولافوا و همسرش در ۱۸۸۴ م، نیز از این مجموعه بازدید کردند (واندنبگ، ۱۳۷۹: ۵۶). کاوش‌های باستان‌شناختی شهر تاریخی بیشاپور از سال ۱۳۱۹ ش، به همت بخش آسیایی موزه لوور آغاز گردید که نخستین مرحله عملیات کاوش توسط ژرژ سال در سال ۱۹۳۵ م، به انجام رسید (واندنبگ، ۱۳۷۹). این کاوش آغازکننده مرحله‌ای از پژوهش‌هایی شد که بنیان کاوش‌های بعدی در این شهر تاریخی بود (گیرشمن، ۱۳۷۹). در کل رومن گیرشمن و ژرژ سال طی دو فصل در سال‌های ۳۶ - ۱۹۳۵ و ۳۷ - ۱۹۳۶ م، شهر باستانی بیشاپور را کاوش کردند؛ و این کاوش به‌عنوان آخرین نمونه کاوش‌های وسیع در یک محوطه دوره ساسانی در ناحیه فارس است؛ اما شروع جنگ جهانی دوم پایان بخش مرحله نخست فعالیت‌های پژوهشی بیشاپور و فعالیت‌های پژوهشگران غیربومی بود. پس از گذشت مدت‌زمانی در حدود سی سال پس از مرحله اول، کاوش شهر تاریخی بیشاپور در سال ۱۳۴۷ ش. (۱۹۶۸ م) توسط علی‌اکبر سرفراز از سرگرفته شد (سرفراز، ۱۳۶۶). در فصل کاری ۱۳۴۸ ش، جهانگیر یاسی سرپرست گروه باستان‌شناسی بیشاپور را در غیاب سرفراز بر عهده داشت و از سال ۱۳۴۹ ش، دوباره کاوش باستان‌شناسی بیشاپور توسط سرفراز پیگیری شد (مهریار، ۱۳۷۸). در مرحله سوم کاوش محوطه بیشاپور (سال ۱۳۷۴ ش) مطالعات باستان‌شناسی این محوطه در برنامه سازمان میراث فرهنگی کشور قرار گرفت و شهر بیشاپور در ردیف پروژه‌های بزرگ این سازمان جای گرفت که پس از فراهم آوردن مقدمات کار، عملیات باستان‌شناسی این شهر تاریخی توسط شادروان محمد مهریار از پی گرفته شد. در سال ۱۳۷۴ ش، به همت زنده‌یاد محمد مهریار با کاوش در دارالاماره، کاوش‌های باستان‌شناسی از سر گرفته شد (نوروزی، ۱۳۸۴). در ادامه مرحله سوم فعالیت‌های باستان‌شناختی محوطه بیشاپور در سال ۱۳۸۳ ش، یک فصل از کاوش‌های باستان‌شناختی این محوطه به سرپرستی ناصر نوروز زاده چگینی انجام پذیرفت (برفی و همکاران، ۱۳۹۱). در سال ۱۳۸۸ ش. نیز مصیب امیری به‌منظور خواناسازی اطراف تالار تشریفات به مدت ۲ ماه اقدام به کاوش نمود (امیری و همکاران، ۱۳۹۱). در مورد آثار گچ‌بری بیشاپور دو مقاله منتشر شده است، یکی از مقاله‌ها، مقاله‌ای کوتاه است که بر اساس تصاویر باقیمانده از کاوش‌های

گیرشمن نگاشته شده است (شاه محمدپور، ۱۳۸۴). مقاله دوم گچ‌بری‌های فصل نهم کاوش بیشاپور را معرفی کرده است (امیری، ۱۳۹۹). مطالعات گچ‌بری دوره ساسانی به صورت ناقص انجام گرفته است. از پژوهش‌های نسبتاً کامل باید از کتاب کروگر نام برد که به تازگی به فارسی منتشر شده است (کروگر، ۱۳۹۶) همچنین مقاله‌ای نیز از همین پژوهشگر درباره کلیات گچ‌بری ساسانی به تازگی منتشر شده است (Krger, 2019). یکی از پژوهش‌های نسبتاً کامل، مطالعه گچ‌بری خانه اربابی حاجی‌آباد داراب است (Azarnoush, 1994). مطالعه نسبتاً جامعی نیز بر روی گچ‌بری‌های چال‌ترخان ری انجام گرفته است (Thompson, 1976) ولی فاصله این مطالعات تا زمان کاوش بسیار زیاد بوده و اطلاعات اندکی از محل یافت آثار می‌دهد. مقاله‌ای در مورد نقوش گیاهی گچ‌بری‌های ساسانی نیز منتشر شده است (موسوی حاجی و همکاران، ۱۳۹۸). نمونه‌هایی از گچ‌بری چه به صورت پلاک و چه به صورت قالبی از برزقواله که احتمالاً شهر ساسانی سیمره است، نیز به دست آمده است (گراوند و زینی‌وند، ۱۳۹۲). در نزدیکی همین محوطه از قلاگوری نیز آثار گچ‌بری نیز یافت شده است (حسن‌پور، ۱۳۹۳: شکل ۶). پژوهشی نیز بر روی نقوش گیاهی کاخ تیسفون انجام گرفته است (اعظمی و همکاران، ۱۳۹۲). پایان‌نامه‌هایی نیز در مورد گچ‌بری‌های ساسانی نگاشته شده است که از آن جمله پژوهش در گچ‌بری‌های ساسانی از محمد اقبال چهری (چهری، ۱۳۸۶) و مطالعه نقوش گیاهی گچ‌بری‌های ساسانی استان فارس (استخری، ۱۳۹۴) است. مهسا خوارزمی و همکاران مقاله‌ای درباره کاربری هندسه در گچ‌بری‌های ساسانی نگاشته‌اند (Kharazmi et al. 2012). در متون کهن نیز مطلبی در مورد پوشاک ساسانیان نگاشته نشده است و فقط اشاراتی مختصر در مورد پوشش جنگی سربازان، لباس پادشاهان و رنگ لباس پادشاهان در کتاب‌هایی *تاریخ پیامبران و شاهان* (حمزه اصفهانی، ۱۳۴۶)، *تاج آیین کشورداری در ایران و اسلام* (جاحظ، ۱۳۹۲) و *مجمل‌التواریخ و القصص* (ناشناخته، ۱۳۸۹) درج شده است.

روش پژوهش

پژوهش حاضر دارای نظام کیفی و راهبردی است و بر اساس هدف، از نوع تحقیقات بنیادی و بر اساس ماهیت و روش، از نوع تحقیقات تاریخی به شمار می‌رود. از این حیث با تکیه بر روش تفسیری-تاریخی و تحلیل مضمون، رویکردی استنتاجی را انتخاب نموده و روش یافته‌اندوزی داده‌ها به دو شیوه میدانی و کتابخانه‌ای صورت گرفته است. در شیوه میدانی، به بررسی و مطالعه نمونه‌های موردنظر پرداخته شده است. اساس تحلیل‌ها، بیشتر متکی بر اطلاعات و یافته‌های درونی است و روش دوم کتابخانه‌ای است که با تطبیق و مقایسه داده‌های هم‌زمان و با تطبیق و تحلیل آن‌ها، به نتیجه‌گیری پرداخته است.

۳. بیشاپور

بیشاپور یکی از نخستین شهرهای باستانی است که دارای تاریخ شهرسازی مکتوب است. بر روی یکی از دو ستونی که در مرکز شهر قرار گرفته، نوشته‌ای به خط پهلوی اشکانی و ساسانی وجود دارد که تاریخ ساختن شهر را سال ۲۶۶ م می‌داند (عریان، ۱۳۸۲: ۷۹-۸۳) اما در آنجا اشاره‌ای به اسم شهر نشده است. به نظر می‌رسد نام شهر در دوره شاپور، «به از اندیو شاپور» به معنی «شهر شاپور بهتر از انطاکیه» بوده است. در کتیبه شاپور اول در کعبه زرتشت از ساتراپی به نام «وهی انیتوک شاپور» (سامی، ۱۳۳۸: ۱۹۳) نام رفته که برخی آن را با «گندی شاپور» یکی می‌دانند اما شاید منظور همان شهر شاپور در پارس باشد. «وه» یا «به» در زبان پهلوی

به معنی «نیک» است. احتمال دارد به مرور زمان نام شهر خلاصه شده و به «ویه‌شاپور» یا «به‌شاپور» تبدیل شده باشد. گیرشمن «به‌شاپور» را به معنی «شهر زیبای شاپور» می‌داند (گیرشمن، ۱۳۹۱: ۱۳۹).

امروزه ویرانه‌های شهر بیشاپور در دامنه ارتفاعات معروف به کوهمره، در فاصله ۲۳ کیلومتری غرب شهرستان کازرون قرار دارد. این شهر در جلگه شاپور قرار گرفته که از سه جهت توسط کوه‌های مرتفع محصور و از سمت جنوب شرقی باز است. رودخانه شاپور از کنار شهر می‌گذرد اما ۱۵ متر پایین‌تر از سطح شهر قرار دارد. طرح کلی شهر برخلاف شهرهای ساخته شده توسط اردشیر اول (همچون گور) که الگوی دایره‌ای پارتی را داشت، مدور نیست بلکه طرح «هیپوداموسی» دارد. از ویژگی‌های این نوع معماری خیابان‌های متقاطع عمودی و افقی بر یکدیگر در مرکز شهر است. در بیشاپور نیز خصوصیات چگونگی وقوع حوادث و محله‌ها با زوایای قائم، توسعه گردشگاه‌ها و فضای سبز درون شهر، تنظیم فضای داخلی شهر بر اساس مجموعه معماری اشرافی و تشریفاتی در مناسب‌ترین نقطه، استفاده از کف‌پوش‌های نفیس موزاییکی و استفاده از گچ‌بری‌های مختلف و نقاشی‌های رنگارنگ و از همه مهم‌تر جنبه حراستی و امنیتی شهر به صورت احداث یک قلعه نظامی مشرف بر شهر دیده می‌شود (کیانی، ۱۳۶۶: ۳۱-۲۳). بخش عظیمی از تأسیسات و ادارات دولتی و منازل مسکونی و قوای نظامی و کارگاه‌های وابسته در جبهه جنوبی واقع شده‌اند. بدین ترتیب به نظر می‌رسد که هسته مرکزی و کانون اصلی شهر و مقر درباریان منحصراً در جبهه شمالی شهر یا در کهنه‌تژ قرار داشته و خیابان شمال- جنوبی شهر که از حاشیه این قصور اختصاصی و کاخ‌های پذیرایی می‌گذشته به‌طور غیرمستقیم راه ارتباطی ارگ را با سایر مناطق مسکونی و سیاسی و اداری مربوط می‌ساخته و نشان می‌دهد که محل سکونت افراد در آن زمان برحسب ارزش‌ها و طبقات اجتماعی انتخاب می‌گردید. با قدم زدن در میان آثار برجای مانده شهر بیشاپور می‌توان ردپایی از اصول معماری رومی را در طرح کلی شهر و سبک ساختمان‌سازی آن یافت. شاید اسرای رومی که شاپور اول پس از پیروزی بر والرین و سپاهیان روم به شهرهایی در خوزستان و پارس انتقال داد، در این امر بی‌تأثیر نباشند. به نظر می‌رسد مسیحیان نیز در این شهر سکونت داشته‌اند، زیرا تا قبل از سال ۵۴۴ میلادی، بیشاپور همچون اردشیرخوره به‌عنوان اسقف‌نشین محسوب می‌شده است (مارکوارت، ۱۳۸۳: ۶۳)؛ اما در ذکر تصرف بیشاپور به دست اعراب، طبری و بلاذری به تصرف همراه با صلح شهر اشاره دارند. طبری حاکم شهر در هنگام حمله مسلمانان (سال ۳۰ ه.ق) که پس از یک نبرد و محاصره شدن شهر با مهاجمین صلح می‌کند را شخصی به نام «آذربیان» معرفی می‌کند (طبری، ۱۳۹۸: ۲۰۱۰). بلاذری نیز یک بار به صلح حاکم بیشاپور که برادر شهرک، شهراب پارس است با سردار عرب، عثمان بن ابی‌العاص اشاره می‌کند (سال ۲۴ ه.ق) اما در ادامه می‌گوید که: «شورش مردم شهر باعث شد تا برای بار دوم در سال ۲۶ ه.ق، سپاه اسلام این بار شهر را به جنگ تصرف کند» (بلاذری، ۱۳۶۴: ۱۴۵-۱۴۲). نویسنده تاریخ سیستان نیز به دو جنگ مسلمانان برای تصرف بیشاپور در سال‌های ۲۵ و ۲۶ ه.ق، اشاره دارد (تاریخ سیستان، ۱۳۹۱: ۴۱). همان‌طور که می‌بینیم همچون سایر شهرهای پارس، در مورد تاریخ تصرف بیشاپور نیز اختلافی شش ساله (از ۲۴ تا ۳۰ ه.ق) مشاهده می‌شود. بیشتر شهرهای کوره شاپور همچون جره، کازرون و نوبندگان توسط سپاه عثمان بن ابی‌العاص تصرف شدند (بلاذری، ۱۳۶۴: ۱۴۵-۱۴۲). با تمام این احوال، شهر بیشاپور تا سده‌های نخستین اسلامی نیز مسکون و آباد بوده و کم‌کم شهر کازرون در نزدیکی آن مقام و موقعیتی برتر یافته است.

۴. نویافته‌های گچی

در مجموع فعالیت‌های سامان‌دهی و باستان‌شناسی دهه اخیر چندین قطعه گچ‌بری و قطعات پلاک از بیشاپور به دست آمده که چهار قطعه گچ‌بری نمایان شده نقش انسانی دارند که دو قطعه از آن‌ها مربوط به هم هستند. گچ‌بری تنها تزئیناتی نیست که در این مجموعه به کار رفته است ولی نقش مهمی در تزئین این مجموعه دارد. این گچ‌بری‌های تزئینی به چند دسته تقسیم می‌شوند: نقش‌مایه‌های گیاهی، هندسی یا الگوهای انتزاعی و عناصر معمارانه و نقش‌مایه‌های انسانی. نقش‌مایه‌های گیاهی مانند نقش گل و نخل، نقش‌مایه‌های هندسی مانند لوح چهارگوش، صلیب‌های شکسته متصل به هم و ابزارهای گرده‌ماهی و نقش‌مایه معماری شامل پایه و ساقه ناقص نیم‌ستون‌های کوچک و ستون‌های نزدیک ایوان و نقش‌مایه انسانی که تمام پیکره‌های انسانی به دست آمده از بیشاپور از نوع انسان معمولی هستند و موجودات خیالی در این نمونه‌ها مشاهده نشده است. پیکره‌های انسانی به نمایش درآمده در هنر ساسانی پیش از آن که برای ارضای تمنیات درونی و شخصی قدرتمندان باشد، کارکردی اجتماعی و سیاسی نیز داشته‌اند (محبی، ۱۳۹۲: ۱۵۷).

دو شیوه اجرا در کارهای گچ‌بری ساسانی بیشاپور قابل مشاهده است، یکی شیوه شکل‌دهی درجا است که در این شیوه پس از اجرای خمیر گچ بر سطوح اجزاء معماری و بعد از گذشتن زمان کوتاهی و سفت شدن گچ در حد مناسب، هنرمند گچ‌کار اقدام به شکل دادن و کنده‌کاری روی ملات گچ می‌کند، شگرد دیگر قالب‌گیری است که بیشتر یافته‌های گچی بیشاپور با فن قالب‌گیری ساخته شده‌اند. در این شیوه برای استحکام و تقویت قاب‌های قالبی در هنگام انقباض و انبساط، حفره‌ها و شیارهایی ضخیم با انگشت و نی روی آن‌ها ایجاد کرده‌اند. در این شیوه نیز دو گونه درجا و پیش‌ساخته استفاده شده است که می‌توانسته‌اند اشکال مختلف را با گچ اجرا کنند.

قطعه اول تکه‌ای از تاج کنگره‌داری است که روی قطعه دوم که صورت شاهی است قرار می‌گرفته است. قطعه سوم، گوشه‌ای از صورتی است که ظاهراً صورت مردی است و قطعه چهارم، شخصی است که احتمالاً در کنج و گوشه تالار نصب بوده است و دستاری بر سر دارد.

تصویر ۱. قطعه شبیه به تاج (نگارنده، ۱۳۹۸).

Fig. 1. A piece of stucco representing a crown (photo by the author 2018).

قطعه اول تاجی است که به شیوه تاج شاهان هخامنشی و ساسانی ساخته شده است (تصویر ۱). حدود ۳۰ سانتی‌متر ارتفاع داشته و حدود ۴۹ سانتی‌متر قطر آن است. توسط قالب ساخته شده و از قسمت پایین به

بدنه متصل می‌شده که این بدنه، یک سردیس گچی است. بخش تحتانی آن با گوی‌های برجسته مزین شده و روی آن نیز دوایری که در اصل متحدالشکل نبوده، قرار دارد که زنجیروار به هم وصل شده‌اند. میانه و قسمت فوقانی تاج نیز با طرح‌های قاشقی ساخته و کنگره‌دار نشان داده شده است.

تصویر ۲. سردیس متصل به تاج (نگارنده، ۱۳۹۸).

Fig. 2. A stucco bust which once had a crown (photo by the author, 2018).

بخشی که در هنگام تخریب روی زمین افتاده، شکستگی بیشتری داشته و مقداری از این تاج از بین رفته است. تاج نمادی از قدرت و برتری شهریان بود و شخص اول مملکت و حکومت را معرفی می‌کرد. برخی معتقد هستند که کنگره دور تاج نمادی از طبقات سه‌گانه بهشت است که آسمان را محافظت می‌کند (پوپ، ۱۳۸۹: ۶۸). قطعه دوم، سردیس است که به احتمال بسیار زیاد متصل به تاج بوده است (تصویر ۲). ۴۲ سانتیمتر ارتفاع آن و ۳۳ سانتیمتر عرض این قطعه از سردیس است. این سردیس با قالب دوکفه ساخته شده و از پشت سر به نقطه‌ای یا کنجی متصل می‌شده است (تصویر ۳).

تصویر ۳. نمایی دیگر از سردیس گچی (نگارنده، ۱۳۹۸).

Fig. 3. Another view of the stucco head (photo by the author 2018).

که جای وصله آن هنوز در پشت سر قابل مشاهده است. مردی است با محاسن بلند و سبیل کاملاً مشخص که گوشه‌های آن به بالا پیچ‌خورده است. چشمان درشت و تقریباً خارج از اندازه واقعی نشان داده شده است. بینی

شکسته و از بین رفته است و احتمالاً کشیده بوده است. موی محاسن پیچیده و مجعد است. ابروان پرپشت و پیشانی آن بلند به تصویر کشیده شده که البته ادامه آن در قطعه تاج نمایان است. موی مجعد روی گوش چپ مشاهده می‌شود. روی هم‌رفته به نظر مردی مقتدر با صورت بی‌روحو می‌آید. این قطعه بسیار شبیه به نمونه‌های هخامنشی است و اگر در جای دیگری به دست می‌آمد شاید آن را هخامنشی می‌پنداشتند، این سبک ساخت را ساسانیان از اسلاف خود به ارث برده‌اند در حقیقت هنر ساسانی در ابتدای امر کاملاً وارث گذشته ایرانی است (تصویر ۴)، غیر از تاج، صورت این پادشاه شبیه به شاپور اول و هرمز اول است. محاسن این شهریار با محاسن اردشیر اول، بهرام اول و بهرام دوم تفاوت دارد، ولی هنگامی که بحث تطبیق تاج به میان می‌آید، اختلافات جدی مشاهده می‌شود. تاج این شاه با هیچ‌کدام از شاهانی که احتمالاً در بیشاپور زیسته‌اند، مطابقت نمی‌کند و او را شبیه به نرسه نشان داده است، ولی تاکنون نشانی از سلطنت نرسه از بیشاپور به دست نیامده است، این موضوع چالشی را ایجاد می‌کند که چرا این پیکر گچی این‌قدر شبیه به نرسه است؟ آیا این تاج احتمالاً به شکل نمادین روی سردیس ساخته شده است؟ و به خاطر همین نشانه پادشاهی شخص خاصی نیست و یا این‌که نرسه نیز در بیشاپور زیسته است که این موضوع با فعالیت‌های باستان‌شناسی بیشتر و گاه‌نگاری مطلق می‌توان به آن دست یافت.

تصویر ۴. موقعیت سردیس و تاج (نگارنده، ۱۳۹۹).

Fig. 4. The head with a crown (drawing by the author 2019).

قطعه سوم تکه‌ای از یک صورت است (تصاویر ۵ - ۶)، روی این قطعه نشانه‌هایی از رنگ سرخ دیده می‌شود که اثرات آن روی تمامی قسمت‌های صورت مشاهده می‌شود، این صورت ۴۱ سانتی‌متر ارتفاع و ۲۵ سانتی‌متر عرض آن است و به دونیم تقسیم شده است. از روی بینی تا پیشانی را دربر گرفته و قسمتی از مو را هم نشان می‌دهد به احتمال زیاد نقش یک مرد است و چشمان درشت آن شبیه به قطعه شماره دو است. اثر بسیار

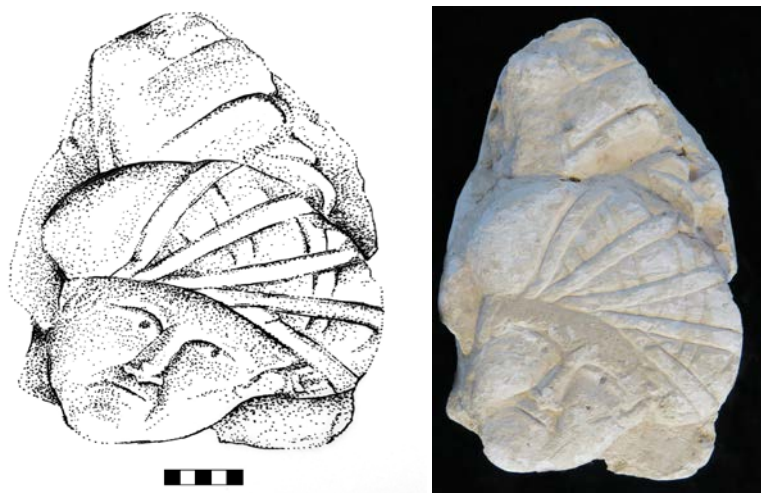
ضعیفی از ابروان قابل مشاهده است و موی مرد مانند اسلاف هخامنشی‌اش، به شکل مجعد نشان داده شده است که روی پیشانی هم آمده است. البته باید این موضوع را ذکر کرد که گچ‌بری‌های دور طاقچه‌ها همگی منقوش و رنگ زده بودند، رنگ‌ها شامل زرد، سیاه و قرمز بوده است.

تصاویر ۵ و ۶. تکه‌ای از صورت گچی (نگارنده، ۱۳۹۸).

Figs. 5-6. Part of a stucco face (photo and drawing by the author 2018).

قطعه چهارم، شخصی است با صورت کشیده و بی‌مو که دستاری بر سر دارد (تصاویر ۷ - ۸)، این قطعه نیز قالب‌ساز بوده و احتمالاً در کنج اتاق یا سرسرای در قسمت بالای اتاق نصب بوده است. نقش این گچ‌بری در نوع خود جالب‌توجه است. این شخص دستاری بر سر دارد که در نگاه اول پوشش عربی به نظر می‌رسد. صورت او بدون مو و مثلثی شکل است، چشمانش برخلاف دیگر نقوش انسانی این مجموعه، کاملاً در اندازه طبیعی است و باز و مردمک آن قابل مشاهده است. چشمان او کشیده و بادامی شکل است ولی مانند مردمان مشرق زمین نیست که چشمان ریزی دارند. دهان کوچک و بینی کشیده‌ای دارد و هر دو گوش کوچک آن مشخص هستند. هنرمند سوراخ بینی این شخص را نیز به خوبی نشان داده است. روی سر او دستاری متوسط وجود دارد، بر اساس نوع پارچه و نحوه سر گذاشتن دستار، بایستی پیکره دستار قصب (۱) روی سر گذاشته باشد. ظاهر دستار نشان می‌دهد که پارچه آن ابریشم بوده و نوارهای رنگی در چند رنگ در بین دستار دوخته شده است. دستار شبیه به نوع شرقی آن است که هم اکنون برخی مهاراجه‌ها بر سر می‌گذارند. در این چند قطعه تقریباً واقع‌گرایی، رعایت اصل تناسب و پرداختن به جزئیات به چشم می‌خورد و چهره‌ها با جزئیات چهره‌ای آورده شده است.

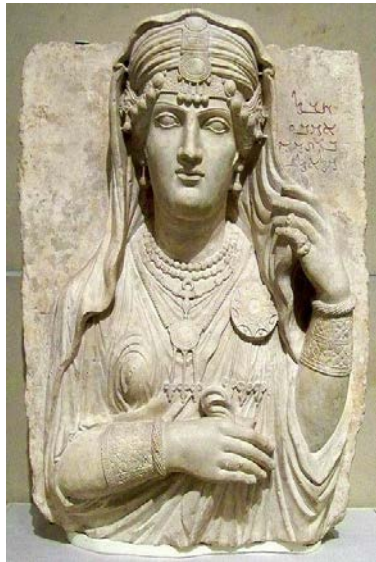

تصویر ۷ و ۸. دستار به سر (نگارنده، ۱۳۹۸).

Figs. 7-8. The head with a turban (photo and drawing by the author 2018).

تاکنون مدارکی محدودی مبنی بر استفاده از دستار از دوران پیش از ساسانی به دست ما رسیده است. از دوره ایلام میانه در حدود ۱۵۰۰ ق.م، نمونه‌ای به دست آمده است. این سردیس گلی، زنی را نشان می‌دهد که در سال ۱۳۴۴ ش، از یک گور دسته‌جمعی از شوش توسط گیرشمن یافت شده است (پژوهش‌های باستان‌شناسی فرانسه در ایران، ۱۳۸۰: ۶۳، تصویر ۳). همچنین از ایلام میانه و جدید نمونه‌هایی از پیکرک‌های گلی زنانه یافت شده که دستاری روی سر داشته و روی برخی از دستارها نگینی کار شده است (Spycket, 1993: 92, 95 & 115). از میان آثار گنجینه جیحون که در موزه بریتانیا نگهداری می‌شوند، تندیس نقره‌ای مشاهده می‌شود که مردی را با نشان می‌دهد که دستاری بر سر دارد، این اثر احتمالاً به زمان پیش از هخامنشیان مربوط باشد (ماری‌کخ، ۱۳۸۵: ۱۶۲، تصویر ۱۴۹). سارگون دوم شاه آشور (۷۰۵-۷۲۲ ق.م) در کتیبه‌های کاخ خود، ضمن شرح لشکرکشی به منطقه زاگرس میانی (لرستان کنونی) نوشته است که برخی از ساکنان این منطقه کلاهی کوتاه دارند که با دستار باریکی آن را بر سر می‌گذارند (بهرامی و امان‌اللهی بهاروند، ۱۳۷۶: ۲۱۷). در دوره مادها، برخی از جنگ‌آوران با بستن دستاری به دور سر و گردن و گوش‌های خود، از آن به‌عنوان نوعی کلاه‌خود بهره می‌بردند. این اثر مهر استوانه‌ای است که در کتابخانه ملی پاریس نگهداری شده و نبرد بین مادها و سکاییان را نشان می‌دهد و تاریخ آن را قرن ششم ق.م، گذاشته‌اند (گیرشمن، ۱۳۷۱: ۲۶۹، تصویر ۳۳۱). این نوع دستار بستن که روی چانه را فرامی‌گرفت در دوره هخامنشیان نیز مورد استفاده گسترده قرار گرفته است (Dalton, 1963: fig 18a) این نقش بر روی یک سکه طلا استاتر بوده که در موزه بریتانیا نگهداری شده و فرناباد شهربان فریگیه را نشان می‌دهد. گاه ادامه دستار روی دهان را تا زیر بینی می‌پوشاند که در این صورت کار پنم (دهان‌بند) (پور داود، ۱۳۵۷: ۱۶۹) زردشتیان را انجام می‌داد (Parrot, 1960: 270, Fig 337). در یک اثر مهر که در موزه لوور نگهداری می‌شود، بانویی را نشان می‌دهد که چادری بر سر دارد که به نظر می‌رسد تحفیفه‌ای بر سر در زیر چادر دارد (ماری‌کخ، ۱۳۸۵: ۱۹۴ تصویر ۱۷۴). از دوره اشکانی نمونه‌های نسبتاً زیادی از زنانی که دستار بر سر دارند، می‌توان یافت. یکی از این نمونه‌ها که در موزه سردار آسمانی بنیاد نگهداری می‌شود و احتمالاً از قلمرو غربی اشکانیان به دست آمده، (تصویر ۹) و احتمالاً مربوط به قرون ۲ و ۳

می‌دهد که زیر چادر دستاری باریک که به تخفیفه معروف است، دیده می‌شود. مشابه این اثر در موزه لوور نگهداری می‌شود که پلاکی است که بانویی را با همین شکل و شمایل نشان می‌دهد. این پلاک از پالمیر یافت شده و مربوط به قرن دوم میلادی است و کتیبه‌ای آرامی نیز دارد (تصویر ۱۰).

تصویر ۹. بانوی پارسی (موزه سردار آسمانی) تصویر ۱۰. بانوی پارسی (www.metmuseum.org).

Fig. 9. A Parthian woman (Curtsey of Sardar-e Asemani Museum).

Fig. 10. A Parthian woman (www.metmuseum.org).

همچنین نمونه این دستار نیز در یک پیکرک استخوانی یافت‌شده از شوش نیز دیده می‌شود (de Mecquenem, 1934: fig: 65)، این پیکرک بانویی برهنه را که دستانش روی سینه قرار دارد و دستاری بر سر دارد نشان می‌دهد.

تصویر ۱۱. بانوی مرمین موزه متروپلیتن (www.metmuseum.org).

Fig. 11. Marble statue of a woman held at the Metropolitan Museum (www.metmuseum.org).

از همین بازه زمانی نمونه‌های وجود دارد، سردیس این خانم که جزء هنر بیزانس طبقه‌بندی شده و احتمالاً در اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم میلادی ساخته شده است (تصویر ۱۱). جنس آن از مرمر است و به احتمال زیاد در قسطنطنیه ساخته شده است. این سردیس از سال ۱۹۶۶ م، در مجموعه Cloisters وابسته به موزه متروپولیتن نگهداری می‌شود (www.metmuseum.org).

از دوره ساسانی تاکنون این چنین نمونه‌ای به دست نیامده است، نمونه‌های در دست که در موزه ملی ایران نگهداری می‌شود که تعدادی گچ‌بری با نقش انسانی در بین آنها وجود دارد، این نمونه‌ها توسط آذرنوش مطالعه شده و به زمان شاپور دوم نسبت داده شده است (Azarnoush, 1994). قطعاتی نیز از قلعه یزدگرد به دست آمده است که توسط کیل انتشار یافته‌اند (Keall, 1977). در داستان بیژن و منیژه، هنگامی که بیژن به چاهی افکنده می‌شود، منیژه دستاری را که رستم به رمز بر آن چیزی نوشته بود، به چاه می‌اندازد و به او می‌گوید این دستار را پیش‌تر یک بازرگان ایرانی به او داده و خواسته است که دعایش کند (فردوسی، ۱۳۸۶/۳: ۳۷۵). در داستان جنگ گشتاسب با ارجاسب، وقتی که اسفندیار برادر خود فرشیدورد را در بیابانی کشته می‌یابد و می‌بیند که هیچ‌گونه امکانات خاک‌سپاری او را ندارد، ناگزیر دستار و پیراهن برادر را از تنش درمی‌آورد، او را با آن‌ها کفن می‌کند و به خاک می‌سپارد (فردوسی، ۱۳۸۶/۵: ۲۰۵-۲۰۱).

۵. نتیجه

تزئینات بنا را می‌توان از ضروریات معماری به شمار آورد که طی زمان دستخوش تغییرات اساسی شده است و انواع سبک‌ها و روش‌ها در این زمینه به وجود آمده است، یکی از این شیوه‌ها گچ‌بری است که در دوره ساسانی آن را می‌توان در اوج دید. نقوش دوره ساسانی معمولاً مذهبی است و به صورت نمایشی و برجسته تصویرسازی شده‌اند ولی نمونه‌های در دسترس ما به نظر می‌رسد همگی مذهبی نبوده و حالت تشریفاتی دارند. هنر این دوره، بیانگر موقعیت اجتماعی و اقتصادی ایران در عصر ساسانی است، در واقع یک حکومت مقتدر و قدرتمند، زندگی روزمره را منظم کرده و آن را تحت تأثیر قرار داده است. این نظم در همه ابعاد زندگی ساسانیان متجلی شد، در هنر این دوره، تأکید ویژه‌ای بر نظم مطرح می‌شود که این امر بازتابی از یک حکومت قدرتمند است. آثار به‌جامانده از این دوره، دارای اهمیت خاص سیاسی، اقتصادی، مذهبی و آیینی است و ظاهر آنان با نیازهای سلطنتی و آیین‌های مذهبی هماهنگ است. آنچه مشخص است نشان می‌دهد که سبک ساخت را ساسانیان از اسلاف خود به ارث برده‌اند در حقیقت هنر ساسانی در ابتدای امر کاملاً وارث گذشته ایرانی است مخصوصاً نمونه شاه ساسانی که مانند نمونه سنگی دوره هخامنشی ساخته شده‌اند. زن دستار به سر در نوع خود در دوره ساسانی دیده یا معرفی نشده‌اند ولی نمونه‌های شبیه آن در دوره اشکانی نسبتاً زیاد در دسترس است و هم‌زمان با ساسانیان نیز این‌گونه نقش در دوره بیزانس نیز مشاهده شده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. عمامه، پارچه‌ای نسبتاً دراز و کم عرض که آن را چندین بار دور سر می‌پیچند. دستار، مندیل، دستارچه، سرپایان، نام‌های تاریخی و انواع دیگر عمامه هستند که در اشکال و طرح‌های گوناگون در دوره‌های مختلف تاریخی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. اگرچه عمامه به‌عنوان سرپوشی عربی شناخته شده، اما در دوره قبل از اسلام سابقه بستن نوعی دستار به‌ویژه در میان زنان ایران دیده شده است. دستار، مندیل و روپاک نیز میگویند روپاک دستار زنانه است که روی صورت هم می‌پوشاند. مندیل هم نوعی دستار مخصوص کاتبان است که در دوره عباسیان بر سر می‌پیچیدند. دستار دلیند، دستار سگزپوار، دستار طبری، دستار قصب، دستار مروی، دستار مولوی، (کمپانی، ۱۳۹۱: ۶۱). تخفیفه نوعی دستار باریک و کوتاه است که مردان و زنان روی سر خود می‌گذاشتند.

منابع

- احمدی، حسین و شکفته، عاطفه، (۱۳۹۰)، «تزیینات گچ‌بری در معماری قرون اولیه اسلامی ایران (قرن اول تا پنجم ه.ق)»، *فصلنامه ادبیات و هنر دینی*، شماره چهارم، صص: ۱۵۰-۱۲۵.
- استخری، سارا، (۱۳۹۴)، «مطالعه نقوش گیاهی گچ‌بری‌های ساسانی (استان فارس)»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی (منتشر نشده).
- اعظمی، زهرا؛ شیخ‌الحکمایی، محمدعلی و شیخ‌الحکمایی، طاهر، (۱۳۹۲)، «مطالعه تطبیقی نقوش گیاهی گچ‌بری‌های کاخ تیسفون با اولین مساجد ایران (مسجد جامع نائین، مسجد جامع اردستان، مسجد جامع اصفهان)»، *نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی*، دوره ۱۸، شماره ۴، صص: ۲۴-۱۵.
- اکبری، حسن (۱۳۹۷)، «فناوری معماری در دوره نوسنگی بدون سفال (معماری کپرگاه)»، *مجله مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، شماره ۳، صص: ۳۵-۵۲.
- امیری، مصیب، (۱۳۹۹)، تزیینات گچی و گچ‌بری در بیشاپور بر اساس نوبافته‌های نهمین فصل کاوش، *مجله مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، شماره ۱۲، صص: ۱۸۷-۱۶۹.
- امیری، مصیب؛ موسوی کوهپر، سید مهدی و خادمی ندوشن، فرهنگ، (۱۳۹۱)، «طبقه‌بندی و گونه‌شناسی سفالی‌های ساسانی - اسلامی بیشاپور مطالعه موردی: سفال‌های فصل نهم کاوش»، *مجله مطالعات باستان‌شناسی*، شماره ۵، صص: ۳۲-۱.
- امیری، مصیب و برفی، سیروس، (۱۳۹۴)، «یافته‌های نو از نهمین فصل کاوش در شهر تاریخی بیشاپور»، *مفاخر میراث فرهنگی ایران، جشن‌نامه دکتر صادق ملک شه‌میرزادی*، به کوشش مرتضی حصار، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و دانشگاه هنر اصفهان، صص: ۲۱۹-۲۰۳.
- برفی، سیروس؛ مرادی، حسن؛ عبداللهی، صدیقه؛ بیداری، رضا؛ ابوبالبیان، شهره و محبی، خدیجه، (۱۳۹۱)، «تاریخچه پژوهش‌های باستان‌شناختی استان فارس»، *هشتاد سال باستان‌شناسی ایران*، به کوشش یوسف حسن‌زاده و سیما میری، جلد نخست، تهران، پازینه با همکاری موزه ملی ایران.
- بلادری، احمد بن یحیی، (۱۳۶۴)، *فتوح البلدان*، ترجمه آذرتاش آذرنوش، تهران، سروش.
- بهرامی، محمد و امان‌اللهی بهاروند، سکندر، (۱۳۷۶)، *لرستان و تاریخ قوم کاسیت*، خرم‌آباد، افلاک.
- پرادا، ادیدت، (۱۳۵۷)، *هنر ایران باستان*، با همکاری رابرت دایسون و چارلز ویلکینسون. ترجمه یوسف مجیدزاده، تهران، دانشگاه تهران.
- پوپ، آرتور آپهام، (۱۳۳۹)، *شاهکارهای هنر ایران*، تهران، صفی‌علیشاه و فرانکلین.
- _____ (۱۳۶۵)، *معماری ایران، پیروزی شکل و رنگ*، ترجمه کرامت‌الله افسر، تهران، یساوی.
- _____ (۱۳۸۹)، *شاهکارهای هنر ایران*، ترجمه پرویز ناتل خانلری، چاپ پنجم، تهران، علمی و فرهنگی.
- _____ (۱۳۹۳)، *معماری ایرانی*، ترجمه غلامحسین صدر افشاری، چاپ دهم، تهران، فرهنگیان.
- پوپ، آرتور آپهام و آکرمان، فیلیس، (۱۳۸۷)، بررسی هنر ایرانی، زیر نظر سیروس پرهام، جلد سوم، تهران، علمی و فرهنگی.
- پور داود، ابراهیم، (۱۳۵۷)، ویسپرد، به کوشش بهرام فره‌وشی، تهران، دانشگاه تهران.
- جاحظ، ابو عثمان عمر بن بحر، (۱۳۹۲)، *تاج آیین کشورداری در ایران و اسلام*، ترجمه حبیب‌الله نوبخت، تهران، آشیانه کتاب.
- حمزه اصفهانی، (۱۳۶۷)، تاریخ پیامبران و شاهان، ترجمه جعفر شعار، تهران، امیرکبیر.
- چهری، محمد اقبال، (۱۳۸۶)، «پژوهشی در گچ‌بری‌های ساسانی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، زاهدان، دانشگاه سیستان و بلوچستان (منتشر نشده).
- چهری، محمد اقبال؛ بهروزی، مهرناز و موسوی حاجی، سید رسول، (۱۳۹۴)، «تحلیلی بر هویت پلاک‌های گچی شکار شاهی از چال‌ترمان - عشق‌آباد»، *مجله مطالعات باستان‌شناسی*، دوره هفت، شماره یک، صص: ۸۴-۶۵.
- حسن‌پور، عطا، (۱۳۹۳)، «فلاگوری سیمره در دومین فصل از کاوش نجات‌بخشی»، *مقاله‌های کوتاه دوازدهمین گردهم‌آیی سالانه باستان‌شناسی ایران*، تهران، پژوهشکده باستان‌شناسی، صص: ۱۵۴-۱۵۰.

- خسروی، لیلا، (۱۳۹۹)، «نویافته‌های گچی ساسانی از بناهای اعیانی گوریه و جهانگیر بر کرانه رود کنگیر ایوان در استان ایلام»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، شماره ۲۴، دوره دهم، صص: ۱۶۷-۱۴۱.
- راهنمای پژوهش‌های باستان‌شناسی فرانسه در ایران، (۱۳۸۰)، تهران، سازمان میراث فرهنگی، موزه ملی و موزه لوور، سامی، علی، (۱۳۳۸)، گزارش‌های باستان‌شناسی، ج ۴، شیراز، چاپ موسوی.
- سجادی، علی، (۱۳۷۴)، «هنر گچ‌بری در معماری اسلامی ایران»، مجله اثر، شماره ۲۵، صص: ۲۱۴-۱۹۴.
- سرفراز، علی‌اکبر، (۱۳۶۶)، «بیشاپور»، شهرهای ایران، به کوشش محمد یوسف کیانی، جلد ۲، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- شاه محمدپور، علیرضا، (۱۳۸۴)، «تزیینات طاقچه‌های گچی در کاخ‌های ساسانی بیشاپور»، مجله اثر، شماره‌های ۳۸-۳۹، صص: ۸۵-۹۹.
- صالحی کاخکی، احمد و اصلانی، حسام، (۱۳۹۰)، «معرفی دوازده گونه از آرایه‌های گچی در تزیینات معماری اسلامی ایران»، مجله مطالعات باستان‌شناسی، دوره ۳، شماره ۱، صص: ۱۱۰-۹۳.
- طبری، محمد بن جریر، (۱۳۹۸)، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، اساطیر.
- عریان، سعید، (۱۳۷۱)، ترجمه متون پهلوی، گردآورنده جاماسب جی دستور منوچهر جی جاماسب آسانا، تهران، کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۸۶)، شاهنامه فردوسی، تصحیح جلال خالقی مطلق، هشت جلد، تهران، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- کروگر، ینس، (۱۳۹۶)، تزیینات گچ‌بری ساسانی، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران، سمت.
- کمپانی، نسیم، (۱۳۹۱)، فرهنگ اصطلاحات پارچه و پوشاک در ایران، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- کیانی، محمد یوسف، (۱۳۶۶)، شهرهای ایران، تهران، جهاد دانشگاهی.
- گراوند، مرتضی؛ زینی‌وند، محسن، (۱۳۹۲)، پیشنهادی برای محل شهر ساسانی سیمره بر اساس متون تاریخی و مدارک باستان‌شناسی، چکیده مقاله‌های همایش بین‌المللی باستان‌شناسان جوان، به کوشش محمدحسین عزیزی خرائقی، مرتضی خانی‌پور و رضا ناصری، تهران، دانشگاه تهران، صص: ۴۷.
- گیرشمن، رومن، (۱۳۷۱)، هنر ایران در دوران ماد و هخامنشی، ترجمه عیسی بهنام، تهران، علمی و فرهنگی.
- _____ (۱۳۷۹)، بیشاپور، ترجمه اصغر کریمی، جلد اول، تهران، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری (پژوهشگاه).
- _____ (۱۳۹۱)، هنر ایران در دوران پارت و ساسانی، ترجمه بهرام فره‌وشی، تهران، علمی و فرهنگی.
- مارکوارت، یوزف، (۱۳۸۳)، ایرانشهر در جغرافیای بطلمیوس، ترجمه مریم میراحمدی، تهران، طهوری.
- ماری‌کخ، هاید، (۱۳۸۵)، از زبان داریوش، ترجمه پرویز رجبی، تهران، کارنگ.
- محبی، حمیدرضا، (۱۳۹۲)، «تحلیل کارکردهای دلالتی انسان در دستگاه نشانه‌ای ایران ساسانی»، انسان‌شناسی، شماره ۱۸، سال یازده، صص: ۱۵۷-۱۸۲.
- مرادی، یوسف، (۱۳۸۳)، «سر گچی با تاج خسرو دوم»، مجله باستان‌شناسی و تاریخ، شماره ۳۶، صص: ۲۵-۱۹.
- موسوی‌حاجی، سید رسول؛ رستمی، هوشنگ و مهرآفرین، رضا، (۱۳۹۸)، «پژوهشی در شاخص‌ترین نقوش نمادین گیاهی در گچ‌بری‌های دوره ساسانی»، مجله جامعه‌شناسی تاریخی، دوره ۱۱، شماره ۲، صص: ۳۴۰-۳۱۷.
- مهریار، محمد، (۱۳۷۸)، «پیشینه پژوهش‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی در بیشاپور»، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ و شهرسازی ایران، جلد دوم، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه)، صص: ۶۹-۱۱.
- ناشناخته، (۱۳۸۹)، مجمل‌التواریخ و القصص، تصحیح و تحشیه ملک‌الشعرا بهار، تهران، اساطیر.
- ناشناخته، (۱۳۹۱)، تاریخ سیستان، ویرایش متن جعفر مدرس صادقی، تهران، نشر مرکز.
- نوروزی، رضا (۱۳۸۴)، «مسجد جامع بیشاپور (پنجمین فصل از دور سوم مطالعات باستان‌شناسی بیشاپور)». مجموعه مقالات دومین همایش باستان‌شناسان جوان ایران، به کوشش شهرام زارع، تهران، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری (اداره کل امور فرهنگی).
- واندنبرگ، لویی، (۱۳۷۹)، باستان‌شناسی ایران باستان، ترجمه عیسی بهنام، تهران، دانشگاه تهران.

- Ahmadi, H. and Shokofteh, A., 2011. Stucco Decorations in Early Islamic Architecture (1st-5th centuries A.H), *Quarterly Journal of Literature and Cult of Art*, 4: 125-150. [In Persian].
- Akbari, H., 2018. The Architecture Technology in the Aceramic Neolithic Period (Kapargah Architecture), *Parseh Journal of Archaeological Studies*, 3: 35-52. [In Persian].
- Al-Baladhuri, 1985. *Futūh al-Buldān (The Book of the Conquest of Lands)*, translated by A. Azarnoush, Tehran: Soroush. [In Persian].
- Al-Isfahani, H., 1988. *The Annals of Hamzah al-Isfahani*, translated by J. Shoar, Tehran: Amirkabir. [In Persian].
- Amiri, M., 2020. Stucco Decorations at Bishapour: New Findings from the 9th Season of Excavations, *Parseh Journal of Archaeological Studies*, 12: 169-187. [In Persian].
- Amiri, M., Mousavi Kouhpar, S. M., and Khademi Nadoshan, F., 2012. Classification and Typology of the Sasanian-Early Islamic Pottery from Bishapour, Case Study: Pottery from the 9th Season of Excavations, *Journal of Archaeological Studies*, 5: 1-32. [In Persian].
- Amiri, M. and Barfi, S., 2015. New Findings from the 9th Season of Excavations at the Ancient Town of Bishapour. In: M. Hessari (ed.), *Distinguished Scholars of the Iranian Cultural Heritage: A Festschrift in honor of Dr. Sadegh Malek Shahmirzadi*, Tehran: Research Institute of Cultural Heritage and Tourism and Isfahan Art University, 203-219. [In Persian].
- Azami, Z., Sheykh-al-hokama'i, M. A., and Sheykh-al-hokama'i, T., 2013. Comparative Study between Floral Motifs on the Stucco from Ctesiphon and the Early Mosques in Iran (Jāmeḥ Mosque of Nain, Jāmeḥ Mosque of Ardestan, Jāmeḥ Mosque of Isfahan), *Journal of Fine and Visual Arts*, 4: 15-24. [In Persian].
- Azarnoush, M., 1994. *The Sasanian Manor House at Hajiabad, Iran*, Monography Di Mesopotamia II. Florence: Case Editrice Letter. [In Persian].
- Bahrami, M., and Amanolahi Baharvand, S., 1997. *Lorestan and the History of Kassites*, Khoramabad: Aflak. [In Persian].
- Barfi, S., Moradi, H., Abdolahi, S., Bidari, R., Abutalebian, Sh., and Mohebi, Kh., 2012. The History of Archaeological Research in Fars Province. In: Y. Hassanzadeh and S. Miri (eds.), *The 80 Years of Archaeology in Iran*, Vol. I, Tehran: Pazineh. [In Persian].
- Cehri, M. E., 2007. *The Study of Sasanian Stucco*, Master's Dissertation, Department of Archaeology, University of Sistan and Baluchestan. [In Persian].
- Cehri, E., Behrozi, M., and Mousavi Haji, S. R., 2015. Analysis of the Identity of the Stucco Plaques with Royal Hunting from Chal Tarkhan-Eshqabad, *Journal of Archaeological Studies*, 1: 65-84. [In Persian].
- Dalton, O., 1964. *The Treasure of the Oxus with other Examples of Early Oriental Metal Work*, London: The Trustees of the British Museum.
- De Mequneum, R., 1934. Fouilles de Suse 1929-1933. *MDP*, 25: 177-235.
- Garavand, M. and Zaynivand, M., 2013. The Location of the Sasanian City of Seymare based on Historical Sources and Archaeological Evidence: A Proposal. In: M. H. Azizi Kharanaqi, M. Khanipur, and R. Nasserri (eds.), *Summary of the Proceedings of the Symposium of Young Archaeologists*, Tehran: Tehran University, 47. [In Persian].
- Ghirshman, R., 1992. *Persian Art: The Median and Achaemenid Dynasties*, translated by E. Behnam, Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian].
- Ghirshman, R., 2000. *Bîchâpour: Fouilles de Châpour*, translated by A. Karimi, Vol. 1, Tehran: Cultural Heritage and Tourism Organization. [In Persian].
- Ghirshman, R., 2012. *Persian Art: The Parthian and Sassanian Dynasties*, translated by B. Faravashi, Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian].
- Hassanpour, A., 2014. The Second Season of Rescue Excavations at Qaleh-ye Gori, Seymare. In: *Brief Articles of the 12th Annual Symposium of the Iranian Archaeology*, Tehran: Iranian Center for Archaeological Research. [In Persian].
- History of Sistan*, 2012. edited by J. Modares Sadeghi, Tehran: Nashr-e Markaz. [In Persian].

- Istakheri, S., 2015. *The Study of Floral Motifs on the Sasanian Stucco (Fars Province)*, Master's Dissertation, Department of Archaeology, Tehran Azad University. [In Persian].
- Jahez, A. O., 2013. *al-Taj: The Lawas of Governance in Iran and Islam*, translated by H. Nobakht, Tehran: Ashianeh-ye Ketab. [In Persian].
- Kampani, N., 2012. *Dictionary of Textile and Clothing in Iran*, Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian]. [In Persian].
- Keall, E. J., 1977. Qaleh-I Yazdigird: The Question of its date, *Iran*, 15: 1-10.
- Kharazmi, M., Afhami, R., and Tavoosi, M., 2012. A Study of Practical Geometry in Sassanid Stucco Ornament in Ancient Persia, *Nexus Network Journal*, 14 (2): 227-250.
- Khaleghi-Motlagh, Dj., 2007. *The Šāhnāmeḥ (The Book of Kings)*, 8 vols., Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. [In Persian].
- Khosravi, L., 2020. Newly Found Sasanian Stucco from the Royal Monuments of Goriyeh and Jahangir on the Bank of Kangir River at Ayvan in Ilam Province, *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 24: 141-167. [In Persian].
- Kiani, M. Y., 1987. *Iranian Cities*, Tehran: Academic Center for Education, Culture and Research. [In Persian].
- Koch, H., 2006. *Es kündet Dareios der König*, translated by P. Rajabi, Tehran: Karang. [In Persian].
- Kröger, J., 2019. Sasanian Stucco. In: J. Dentzer-Feydy, A. M. Guimier-Sorbets, and Ch. Delplace (eds.), *Syria. Supplément V: Stucs d'Orient*, 337-349.
- Meldgaard, I., Mortensen, P., and Thrane, H., 1963. Excavations at Tepe Guran, Luristan. *Acta Archaeologica*. XXXIV: 97-13
- Kröger, J., 2017. *Sasanidischer Stuckdekor*, translated by F. Najd Samii, Tehran: Samt.
- Markwart, J., 2004. *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xoranic'i*, translated by M. Mirahmad, Tehran: Tahori.
- Mehryar, M., 1999. History of Archaeological Research and Excavations at Bishapour, *Proceedings of the 2nd Symposium on History and Urbanism in Iran*, Vol. 2, Tehran: Cultural Heritage Organization, 11-69. [In Persian].
- Mohebi, H., 2013. Analysis of the Functions of Human Agency in Symbolism during the Sasanian Period, *Anthropology*, 18: 157-182. [In Persian].
- Mojmal al-Tawarikh wa al-Qasas*, 1389. edited by M. Bahar. Tehran: Asatir.
- Moradi, Y., 2004. A Stucco Head with the Crown of Khosrow II, *Iranian Journal of Archaeology and History*, 36: 19-25. [In Persian].
- Mousavi Haji, S. R., Rostami, H., and Mehrafarin, R., 2019. The Study of the most Distinguished Symbolic Floral Motifs on Sasanian Stucco, *Journal of Historical Sociology*, 2: 317-340. [In Persian].
- Negahban, E., 1991. *Excavations at Haft Tepe, Iran*, University Museum Monograph. 70. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Nowruzi, R., 2005. Congressional Mosque at Bishapour: The 5th Season of the 3rd Round of Archaeological Excavations at Bishapour. In: Sh. Zare (ed.), *Proceedings of the 2nd Symposium of Young Archaeologists*, Tehran: Cultural Heritage Organization. [In Persian].
- Oriyan, S., 1992. *Pahlavi Texts*, compiled by Jamasb J. Dastur Manouchehr J. Jamasb Asana, Tehran: National Library of Islamic Republic of Iran. [In Persian].
- Parrot, A., 1960. *Sumer*, Paris: Gallimard.
- , 1960. *An Introduction to Persian Art*, Tehran: Safi Alishah and Franklin. [In Persian].
- , 1986. *Persian Architecture: The Triumph of Form and Color*, translated by K. Afsar, Tehran: Yassavoli. [In Persian].
- , 2014. *Persian Architecture*, translated by A. Sadr Afshari, Tehran: Farhangian.
- Pope, A. U. and Ackerman, Ph., 1986. *A Survey of Persian Art*, under the direction of S. Parham, vol. 3, Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian].

- Porada, E., 1978. *Art of Ancient Iran*, in Collaboration with Robert Dayson and Charles Wilkinson, translated by Y. Majid Zadeh, Tehran: University of Tehran. [In Persian].
- Pourdavoud, E., 1978. *Visprad*, edited by B. Farahvashi, Tehran: University of Tehran. [In Persian].
- Sami, A., 2009. *Archaeological Reports*, Vol. 4. Shiraz: Mousavi Publisher. [In Persian].
- Sajadi, A., 1995. Stucco Art in Islamic Architecture of Iran, *Asar*, 25: 194-214. [In Persian].
- Sarfaraz, A., 1987. *Bishapour*. In: M. Y. Kiani (ed.), Vol. 2. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian].
- Shahmoadpour, A., 2005. Decorations of the Plaster Niches at the Sasanian Palaces of Bishapour, *Asar*, 38-39: 85-99. [In Persian].
- Salehi Kakhi, A. and Aslani, H., 2011. Introduction of Twelve Types of Stucco Decorations in Islamic Architecture of Iran, *Journal of Archaeological Studies*, 1: 93-110. [In Persian].
- Spycket, A., 1993. Les figurines de Suse. Vol. I — Les figurines humaines. IVe—IIe millénaires av. J.-C. (Ville royale de Suse VI, Mémoires de la Délégation archéologique en Iran LH, Mission de Susiane, *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie*. 83.
- Tabari, M. J., 2019. *The History of al-Tabari*, translated by A. Payandeh. Tehran: Asatir. [In Persian].
- Thompson, D., 1976. *Stucco from Chal Tarkhan Eshghabad Near Rayy*, London: Aris And Phillips.
- The Guide for the French Archaeological Research in Iran*, 2001. Tehran: Cultural Heritage Organization, Iranian National Museum and Louvre Museum. [In Persian].
- Vanden Berghe, L., 2000. *Archaeology of Ancient Iran*, translated by E. Behnam, Tehran: University of Tehran. [In Persian].